

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

VOLUME - 10 | ISSUE - 1 | OCTOBER - 2020

जागतिकीकरण, कोरोना महामारी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

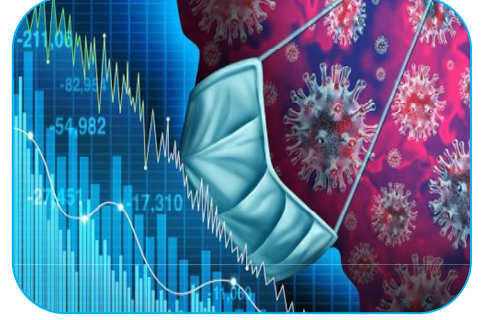
प्रा. डॉ. सिध्दार्थ एस. मेश्राम

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

जे. एम. पटेल कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, भंडारा.

सारांश :

भारताने जुलै १९९१ ला नव्या आर्थिक धोरणाचा स्विकार केला. जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण हे त्याचे तीन पैलू आहेत. जागतिकीकरणामुळे संपूर्ण जग एक अर्थव्यवस्था, एक बाजारपेठ असे समजण्यात आले. अर्थव्यवस्थेवरील बंधने काढून टाकण्यात आले. अर्थव्यवस्था मुक्त झाली. आयात निर्यातीवरील सर्व बंधने हटविण्यात आले, व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रस्त वाढले. जागतिकीकरणामुळे विकसीत देशांच्या अर्थव्यवस्थांबरोबरच अविकसित व विकसनशील अर्थव्यवस्था मजबूत होतील, त्यांच्या विकासाची गती वाढेल ही अपेक्षा करण्यात आली. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत कायमस्वरूपी तसे घडून आले नाही. जागतिकीकरणाच्या सुरवातीला अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा दर वाढत गेला. २००८ च्या जागतिक महामंदीची झळ सुध्दा थोपवून ठेवण्यात तत्कालीन सरकारला यश आले. या मंदीतही राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा जीडीपी दर स्थिर ठेवता आला. परंतु सरकार बदलताच जीडीपीवर अनिष्ट परिणाम घडत गेल्याचे दिसून येते. एके काळी ६ टक्क्यापर्यंत वाढलेला जीडीपी दर कमी कमी होत गेला. निश्चलीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकासावर फारच आघात झाला. २०१६ च्या काळात राष्ट्रीय उत्पन्न ६.१ टक्क्यापर्यंत वाढले होते. ते नंतरच्या काळात तग धरू शकले नाही. ६ नोव्हेंबर २०१६ च्या विमोदिकरणामुळे आणि कराच्या रचनेत बदल करून जीएसटी लागू केल्यामुळे विमोदिकरण व जीएसटी या दोघांचे अनिष्ट परिणाम अर्थव्यवस्थेवर घडून आले. कमीत कमी १४ टक्के व जास्तीत जास्त २८ टक्केपर्यंत जीएसटी दर ठेवण्यात आला. उदारीकरणामुळे भांडलवदारांचे अधिक हित साध्य झालेले दिसते त्याचप्रमाणे खाजगीकरणाच्या नावाखाली निर्गुतवणूक वाढत गेली. निर्गुतवणूकीच्या प्रक्रियेत सार्वजनिक उद्योगाचे खाजगी उद्योगात परिवर्तन होत असल्यामुळे कोट्यावधींची मालमत्ता लाखोंमध्ये विकल्या जाऊ लागली. सार्वजनिक उद्योगधंद्यातील नोकरधारक बेकार होत गेलेत. अशा परिस्थितीत भर पडली ती कोविड १९ च्या महामारीची. आज कोविड महामारीत भारताचा जगात दुसरा क्रमांक लागला असून. वेळोवेळी लावण्यात आलेल्या लॉकडॉऊनमुळे व्यापार, उद्दिम व रोजगार या क्षेत्रांवर फारच अनिष्ट परिणाम घडून आला. अकुशल श्रमिकांच्या बरोबर कुशल श्रमिकही बेरोजगार झालेत. परिणामतः सामान्य लोकांच्या दारिद्र्यात व भुखमरीत वाढ होत गेली.

या सर्व परिस्थितीचा परिणाम जागतिकीकरणामुळे संकटात सांपडलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवर घडून येणे स्वाभाविक आहे. जागतिकीकरणात २ टक्क्यांपर्यंत असलेला राष्ट्रीय उत्पन्नाचा दर कोविड महामारीमुळे सध्या २३.६ टक्क्यांपर्यंत ऋणात्मक झाला. यावरून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उत्थानासाठी

किती अथक प्रयत्न करण्याची गरज आहे ह्याची प्रचिती येते. प्रस्तुत शोधनिबंधात या सर्व बाबींचा विचार करून अर्थव्यवस्थेच्या उत्थानासाठी किती अथक प्रयत्न करावे लागणार आहे याची प्रचिती येते. प्रस्तुत अध्ययनात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सद्य परिस्थितीचा विचार करण्यात आला आहे.

बीज संज्ञा :

जागतिकीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था, बेरोजगारी, दारिद्र्या, विमोद्रीकरण.

संशोधन प्रश्न :

- १) जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अनिष्ट परिणामच अधिक घडून आले.
- २) कोरोना महामारीमुळे अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासावर दुरगामी परिणाम घडून आले.
- ३) कोरोना महामारीमुळे आर्थिक विकासाचा दर ऋणात्मक झाला व दारिद्र्यात वाढ झाली.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंध द्वितीयक सामग्रीवर आधारित आहे. तथ्य संकलनासाठी विषयाशी संबंधित विविध संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, इंटरनेट, प्रकाशीत व अप्रकाशीत साहित्य, वर्तमान पत्रे व नियतकालीके इत्यादी माध्यमांचा वापर करण्यात आला आहे.

जागतिकीकरणाची अगतिकता :

भारताने १ जुलै १९९१ मध्ये जागतिकीकरण स्विकारले यामागील भूमिकेचा आढावा घेणे अगत्याचे आहे. १९९० ला भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मोठे संकट ओढवले. व त्याबरोबरच जगातील विकसीत राष्ट्रांचे धोरणही कारणीभूत ठरले. वास्तविक पाहता १९८० पासूनच जगात जागतिकीकरणाच्या भूमिकेचा दुष्टीकोन वाढीस लागला. अनेक विकसीत व अविकसीत राष्ट्रांनी सुध्दा जागतिकीकरणाशिवाय पर्याय नाही अशी भूमिका घेतली. या भूमिकेमागे दोन कारणे होती. एक तर पाश्चात्य विकसीत राष्ट्रांनी जगातील विकसनशिल व अविकसीत राष्ट्रांवर लादलेले धोरण म्हणून त्याचा विचार करता येईल, किंवा जगातील विकसनशिल व अविकसीत राष्ट्रांवरील संकटांचे परिमार्जन करण्यासाठी जागतिकीकरण स्विकारल्याशिवाय गत्यंतर नाही अशी परिस्थिती निर्माण झाली या दोन्ही प्रश्नांचा विचार केल्यास जागतिकीकरणाची अगतिकता लक्षात येते. त्यातील पहिले कारण म्हणजे, अमेरिका, इंग्लंड व विकसीत पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील आर्थिक विकासाचा दर स्थिर झाला होता. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीपासून तर दुसऱ्या जागतीक महायुद्धाच्या कालखंडापर्यंत अमेरिका व युरोपीय विकसीत राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये आर्थिक स्थैर्य निर्माण झाले होते. औद्योगिकीकरणामुळे व त्यांच्या उत्पादनात अनन्यसाधारण वाढ घडून आली. वस्तु व सेवांच्या सर्व क्षेत्रात इतके उत्पादन झाले की, कोणत्या नवीन उत्पादनाच्या क्षेत्रात गुंतवणूक करावी ही समस्या या राष्ट्रांमध्ये निर्माण झाली. 'प्रत्येक पुरवठा स्वतःची मागणी निर्माण करते.' त्यामुळे अतिउत्पादन व बेरोजगारीची समस्या निर्माण होत नाही, हा परंपरागत अर्थशास्त्रज्ञ जे. बी.से यांच्या रोजगारीचा सिध्दांत अनुपयुक्त ठरला व अति उत्पादनामुळे गुंतवणूकीचा दर कमी झाला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर लॉर्ड जे. एम. किन्स यांनी १९३५ मध्ये आपला रोजगारीचा सिध्दान्त मांडून 'से' च्या नियमातील अवास्तविकता दुर केली. किन्सने गुंतवणूकीचे विश्लेषण करतांना उपभोगप्रवृत्ती व बचत प्रवृत्ती हे दोन घटक महत्त्वाचे मानले. विकसीत राष्ट्रांमध्ये उत्पन्नाच्या वाढीबरोबर उपभोग प्रवृत्ती कमी कमी होते व बचत प्रवृत्ती वाढत जाते, हे उपभोगाच्या मानसशास्त्रीय नियमाच्या आधारे स्पष्ट केले. उपभोग व बचत यामध्ये अंतर निर्माण होते व वाढलेली बचत पुरेशा गुंतवणूकीने भरून काढली नाही तर गुंतवणूक ऱ्हास पावत जाते. त्यामुळे उपभोग खर्च वाढविणे गरजेचे आहे, असे स्पष्ट केले. मात्र विकसीत राष्ट्रांतील उपभोग अगोदरच पूर्ण झालेला असल्यामुळे वस्तु बाजारात पडून राहतात. परिणामतः अति उत्पादनाची स्थिती निर्माण होते व नफ्याची प्रेरणा कमी होऊन गुंतवणूक ऱ्हास पावत जाते. उपभोग कमी, त्यामुळे उत्पादन कमी व उत्पादन कमी त्यामुळे गुंतवणूक कमी व गुंतवणूक कमी म्हणून रोजगारी कमी, अशी विदारक स्थिती निर्माण होते. हा लॉर्ड किन्सचा सिध्दान्त विकसीत राष्ट्रांना तंतोतंत लागू पडतो.

यातून मार्ग काढण्यासाठी व आपले अति उत्पादन विकण्यासाठी पाश्चात्य विकसीत राष्ट्रे जगातील नवनविन बाजारपेठा शोधू लागले व आपले अतिरिक्त उत्पादन विकण्यासाठी विकसनशिल व अविकसीत राष्ट्रांकडे वक्रदृष्टी वळवू लागले. दुसरे महत्वाचे कारण म्हणजे भारतासारख्या विशाल लोकसंख्या असणाऱ्या देशात बाजारातील वस्तुंच्या मागणीची लवचिकता अधिक असते. ज्या बाजारपेठातून कमी किमतीला वस्तू प्राप्त होतात ती बाजारपेठा व त्यातील वस्तू खरेदी करण्याची लोकांची प्रवृत्ती असते. त्यामुळे अशा देशात आपल्या अतिरिक्त वस्तू विकण्याची सोय करावी असे विकसीत राष्ट्रांतील लोकांना वाटणे स्वाभाविक होते. यातून राशिपातनाची (कनउचपदह) प्रवृत्ती वाढणे हे स्वाभाविक झाले आहे. स्वदेशात वस्तुंच्या किमती जास्त व विदेशात किमती कमी ठेवून विदेशी बाजारपेठांवर ताबा मिळविणे शक्य आहे ह्याची जाणीव विकसीत राष्ट्रांना होती.

१९६० मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मोठे संकट ओढवले. विदेशी गंगाजळीचा साठा संपुष्टात आला केवळ एक दोन आठवडे पुरले इतकीच गंगाजळी भारताकडे शिल्लक राहिली. या परिस्थितीत जागतिक वित्तिय संस्थाकडून मदतीच्या रुपाने कर्जाची मागणी करणे व आर्थिक संकटावर मात करणे याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता. आंतरराष्ट्रीय मुद्रानिधी, जागतिक बँक, जागतिक व्यापार संघटना इत्यादी आंतरराष्ट्रीय संस्थांवर अमेरिका व इतर पाश्चात्य राष्ट्रांचे प्रबल्य होते. म्हणून विशिष्ट अटी आणि शर्तीवरच संकटात सापडलेल्या देशांना आर्थिक मदत करावी असे धोरण त्यांनी आखले. यातून मार्ग काढण्यासाठी निरुपायास्तव भारताला जागतिकीकरणाचा अवलंब करावा लागला. भारताने जागतिकीकरण स्विकारण्यामधील हे वास्तव आहे. आज कितीही प्रयत्न केले तरी जागतिकीकरणापासून कोणालाही अलिप्त राहता येणार नाही. हे सत्य स्विकारूनच आपापल्या अर्थव्यवस्थांची वाटचाल निश्चित करावी लागणार आहे. या बड्या महासत्तांनी हे खरे वास्तव पुढे येऊ न देता जाणूकाही जगाच्या कल्याणासाठी आपण एक फार मोठी चळवळ उभारित आहोत आणि त्यामध्ये प्रत्येक देशाने सहभागी होणे काळाची गरज आहे, असे भासविण्याचा प्रयत्न केला आणि आंतरराष्ट्रीय मुद्रानिधी व जागतिक व्यापार संघटनेच्या माध्यमातून संपूर्ण जगभर ते नियंत्रित करण्याचे धोरण आखले.

भारताने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मिश्र अर्थव्यवस्थेचे प्रारूप मांडले. परंतु जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेचे प्रारूप भांडवलशाहीला चालना देणारे व मुक्त व्यापाराचे समर्थन करणारे ठरले. त्यामुळे भांडवलशाहीचे दोष भारतीय अर्थव्यवस्थेला सोसावे लागतील व त्यासाठी काही वेगळे प्रयत्न करावे लागतील याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. त्यामुळे भांडवलशाहीचे दोष भारतीय अर्थव्यवस्थेत निर्माण होऊन आर्थिक विषमता, दारीद्र्या व बेकारीसारख्या समस्यांनी आज उग्र रूप धारण केले. उदारीकरण व खाजगीकरण या धोरणामुळे खाजगी भांडवलदारांचे जास्त हित साधले गेले. भारतीय समाजव्यवस्थेत पुर्वीच असलेल्या वर्ण व जाती व्यवस्थेला आणखी खतपाणी मिळाले, श्रीमंत व गरीब यातील दरी वाढत गेली. इतकेच नव्हे तर सामाजिक-आर्थिक विषमताही वाढत गेली.

खाजगीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था :

जागतिकीकरणाच्या धोरणातील उदारिकरण व खाजगीकरण या सुत्रांमुळे अर्थव्यवस्थेच्या रचनेत आमुलाग्र बदल झाले. सार्वजनिक उद्योगधंदे आजारी असून तोट्यात चालतात असे समजून त्यांची निर्गुतवणूक करावयास सुरुवात झाली. परवाना पध्दती अतिशय सुलभ करण्यात आली. परिणामतः भारतीय बड्या औद्योगिक घराण्यांकडे संपत्तीचे केंद्रिकरण झाले. आर्थिक विषमता पराकोटीला पोहचली. कुटुंबाचे उदारनिर्वाह करण्यासाठी अहोरात्र कष्ट उभारूनही जनसामान्यांचे जिवन जगणे कठीण झाले.

आर्थिक विषमतेच्या बाबतीत आशिया व प्रशांत महासागराच्या आर्थिक आयोगाने (ESCAP) (Economic Commission for Asia and the Pacific) २००६ च्या वार्षिक अहवालात स्पष्ट शब्दात उल्लेख केला की, उच्च विकासाच्या बरोबर वाढत जाणारी आर्थिक असमानता आशिया आणि प्रशांत महासागराच्या क्षेत्रातील चिंतेचा विषय बनली आहे. भारतात वेतनाच्या बाबतीतही मोठी विषमता आहे. हे खाजगी क्षेत्रातील पगारधारकांच्या पगार रचनेतही मोठी विषमता दिसून येते. भारतात खाजगी क्षेत्रातील बहुराष्ट्रीय निगमांमध्ये कार्यरत असणाऱ्या नोकरीधारकांना अतिशय उच्च दराने वेतन मिळते. भारतीय स्टेट बँकेच्या मुख्य प्रबंधकाचा वेतन ६ लाख रुपये प्रति माह तर आई.सी.आय.सी. आयच्या मुख्य

प्रबंधकाचे वार्षिक वेतन १५० लाख रुपये आहे. ही वर्तमान स्थिती समाजाच्या स्थैर्यासाठी घातक आहे. दारिद्र्या निर्मूलनाच्या बाबतीतही नैराश्याजनक स्थिती आहे. भारतात १९९३-९४ मध्ये गरीबीचे प्रमाण ३६ टक्के होते. त्यात १९९६-२००० पर्यंत फक्त ०.७ टक्केवारीने गरीबीत घट होत गेली. १९९६-२००० ते २००४ या कालावधीत गरीबीत घट घेण्याचे प्रमाण ०.८ टक्के होते. म्हणजे या ४ वर्षात आपण गरीबीत ०.६ या दारने घट करू शकलो. यावरून भारतातील गरीबी आटोक्यात आणण्यासाठी करण्यात आलेले प्रयत्न व उपाय असफल ठरले असे दिसून येते. ही बाब भारतातील नव्या आर्थिक धोरणाच्या वाटचालिवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारी आहे.

राष्ट्रीय निवड सर्वेक्षणाच्या ६६ व ६८ च्या पाहणीत २०११-२०१२ या वर्षात शहरी व ग्रामीण क्षेत्रातील बेरोजगारीचे प्रमाण अनुक्रमे ५.५ टक्के आणि ५.७ टक्के याप्रमाणे दिसून येते. १९९६-२००० मध्ये युवकांची एकूण बेरोजगारी १२.१ टक्के होती. त्यात शहरी बेरोजगारीचे प्रमाण १५.५ टक्के तर ग्रामीण बेरोजगारीचे प्रमाण ११.० टक्के दिसून येते. म्हणजे, उदारीकरणाचे व खाजगीकरणाचे धोरण भारतातील युवक बेरोजगारीची समस्याही सोडविण्यास असफल ठरले आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्था व मंदी :

सद्य स्थितीत भारतात मंदीची परिस्थिती आहे. त्यात कोरोनामुळे अधिक भर घातली आहे. भारतातील मंदीचा दोन दृष्टीकोनातून विचार करावा लागेल. एक म्हणजे आंतरराष्ट्रीय कारण. त्यावर आपले काहीही नियंत्रण नसते. त्यात चिन आणि अमेरिका यातील व्यापार युद्ध, इराकचा प्रश्न, युरोपची अर्थव्यवस्था संकटात सापडणे, ब्रेक्सिटचा मुद्दा इत्यादींचा समावेश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था २०१६ च्या नोव्हेंबरपर्यंत सुरळीत चालत होती. उद्योगाला चालना मिळत होती. परंतु निश्चलीकरणाच्या निर्णयापासून परिस्थिती बदलली. रिझर्व्ह बँकेच्या अलिकडच्या अहवाला नुसार त्यावेळेस ज्या नोटा रद्द करण्यात आल्या होत्या त्यापेक्षा दीडपट पैसा आज बाजारात आहे. अर्थव्यवस्थेला दुष्टचक्र लागण्याचे हे पहिले कारण आहे. त्यातून अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी प्रयत्न सोडून वस्तू व सेवा कर (टॅज) आणला. त्यात सहा कराचे टप्पे आणले. तिथपासून जीएसटीच्या गोंधळाला सुरुवात झाली. या दोन कारणांचा उद्योग क्षेत्राला पडलेला फटका अजूनही सावरता आला नाही. जागतिक बँकेच्या २०१८ च्या क्रमवारीनुसार भारतीय अर्थव्यवस्था सहाव्या क्रमांकावरून घसरून सातव्या क्रमांकावर आली. २०१७ च्या क्रमवारीत भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आकारमान २.५६ ट्रिलियन डॉलर्स होते. यामध्ये २०१८ मध्ये वाढ होऊन हा आकडा २.६३ ट्रिलियन डॉलर्स झाला. पण क्रमवारीत मात्र भारताची घसरण झाली. याचे कारण म्हणजे फ्रांस आणि ब्रिटनची अर्थव्यवस्था भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या तुलनेत अधिक सक्षम स्थितीत राहिली. भारत ब्रिटनला मागे टाकून पाचव्या क्रमांकावर जाईल असे बोलले जात होते. पण ब्रिटन आणि फ्रान्सने भारताला सातव्या क्रमांकावर ढकलले.

‘फोर्ब्स इंडियाने’ अर्थव्यवस्थेत मंदी असतांनाही श्रीमंत अधिकच श्रीमंत झाले आहेत असे शिर्षक देत भारताच्या टॉप १०० श्रीमंतांच्या संपत्तीत २५ टक्क्यानी वाढ झाल्याचे म्हंटले आहे. फोर्ब्सने या अवस्थेसाठी नोटाबंदी आणि जीएसटी कारणीभूत असल्याचे म्हंटले आहे. अर्थव्यवस्थेला मंदीतून सावरण्यासाठी सरकार पूर्ण असफल ठरले आहे. कारण देशातील अर्थकारणावरील पकड सरकारने पूर्णपणे गमावल्यासाखे चित्र सध्या दिसत आहे. हे अर्थकारण आणि राजकारण यांच्यातील सततच्या झगड्यांचे एक रूप आहे. कोणत्याही सरकारला त्यांच्या राजकीय निर्णयांचे अपेक्षित परिणाम ताबडतोब दिसावेत अशी घाई असते. पण अर्थकारणात तसे घडत नाही. नेमकी हीच बाब केंद्रात सत्तेवर असलेल्या सरकारने नजरेआड केली. त्यामुळे आपणच निर्माण केलेल्या आर्थिक खोड्यात सरकार आणि पर्यायाने भारतीय अर्थव्यवस्था आज अडकलेली दिसत आहे. म्हणून लोकमतचे संपादक आणि अर्थतज्ञ गिरीश कुबेर सांगतात, अर्थव्यवस्थेच्या वाईट परिस्थितीला देशाची धोरणे तितकीच कारणीभूत आहेत.

माजी मुख्य आर्थिक सल्लागार (सीईए) अरविंद सुब्रमण्यम यांनी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या भारतीय कार्यालयाचे माजी प्रमुख जोश फेल्डमन यांच्याबरोबर लिहिलेल्या नव्या संशोधन पत्रकात असे म्हंटले आहे की, भारतीय अर्थव्यवस्था सध्या बँक, पायाभूत सुविधा, एनबीएससी, आणि रिअल इस्टेट या चार क्षेत्रातील संकटाला तोंड देत आहे. सुब्रमण्यम यांनी हार्वर्ड विद्यापिठाच्या आंतरराष्ट्रीय विकास

केंद्रासाठी तयार केलेल्या तांत्रिक कागदाच्या मसुद्यात लिहिले की, ही निश्चीतच सुस्ती नाही. भारतात खोल आर्थिक मंदी आहे. आणि अर्थव्यवस्था आयसीयुमध्ये जात असल्याचे दिसते. त्यांनी आपल्या संशोधन पत्रकात वित्तीय संस्थांचे टीबीएस-१ आणि टीबीएस-२ असे दोन भाग केले आहेत. त्यांनी टीबीएस-१ स्टील, वीज आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रातील कंपन्यांना दिलेल्या बँक कर्जाबद्दल चिंता व्यक्त केली आहे. हे कर्ज २००४-११ मध्ये गुंतवणूकीत असलेल्या जोरदार तेजी दरम्यान दिले आहे. बँकेच्या नॉनबँकींग वित्तीय कंपन्या (एनबीएफसी) आणि रिअल स्टेट या कंपन्यांबरोबर व्यवहार करतात. अशाप्रकारे जागतिक आर्थिक संकटांमुळे व सरकारच्या धोरणांमुळे भारताचा आर्थिक विकास दर घसरत गेला. व कोरोनाच्या संकटामुळे तो आज २३.६ टक्क्यापर्यंत ऋणात्मक झाला.

कोरोना महामारीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम :

चीनच्या वुहान शहरातून निर्माण झालेल्या 'कोरोना' वायरसने संपूर्ण जगाला वेढून टाकले आहे. भूतलावर असा कोणताही देश शिल्लक उरला नाही की, ज्या देशामध्ये कोरोनाचा प्रादुर्भाव झाला नाही. ३० जानेवारी २०२० मध्ये भारतामध्ये कोरोना धडकला. या व्हायरसच्या दहशतीमुळे शेअर मार्केट मीडियाच्या अहवालानुसार जगभरातील एअर लाइन्सने चीनसह अनेक शहरांमध्ये आपल्या सेवा बंद केल्या. ह्याचा परिणाम चीन, दक्षिण कोरिया, ऑस्ट्रेलिया या भागातील शेअर बाजारावर दिसून आला. तज्ज्ञांच्या मते, चीनसह जागतिक अर्थव्यवस्थेवर याचा नकारात्मक परिणाम होईल. जागतिक अर्थव्यवस्था कठीण काळातून जात असतांनाचा कोरोनाचा संसर्ग सुरू झाल्यामुळे चालू आर्थिक वर्षाच्या शेवटच्या तिमाहीत अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर संकटात येईल असे मत आर्थिक सहकार्य व विकास संघटनेने (ओईसीडीने) व्यक्त केली होती. कोरोना विषाणूचा संसर्ग चीन बाहेर अनेक देशांत होत असल्याने आर्थिक सहकार्य व विकास संघटनेने याबाबत तीव्र चिंता व्यक्त केली. या आधिच्या दशकामध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आर्थिक संकट आले होते, अशा स्थितीत कोरोनामुळे दुसरे आर्थिक संकट येऊन जागतिक आर्थिक संकटात अधिकच भर पडली. सुरुवातीच्या काळात इटली, ब्राझील, अमेरिका, दक्षिण कोरिया इत्यादी देशांच्या तुलनेत भारतामध्ये कोरोनाचा प्रादुर्भाव संध गतीने राहिला. परंतु हळूहळू या संकटाने आपले पाऊल घट्ट करण्यास सुरुवात केली. सध्या भारतात कोरोना बाधित रूग्ण संख्या ४२ लाख झाली आहे. बऱ्याच काळपर्यंत अमेरिकी व ब्राझील पेक्षा कोरोना बाधितांची संख्या कमी राहिली असली तरी आज ब्राझीलला मागे टाकून भारताने जगात दुसरे स्थान गाठले आहे.

२०२० च्या पहिल्या सहामाहीत म्हणजे जानेवारी ते जून या कालावधीत आर्थिक विकास दरात घसरण होण्याचा अंदाज मूडीज इन्व्हेस्टर सर्व्हिसने व्यक्त केला होता. जी-२० जगातील सर्वात जास्त विकसीत आणि उगवत्या अर्थव्यवस्थांचा समूह असल्यामुळे घसरणचा हा अंदाज महत्वपूर्ण असल्याचे व्यक्त करण्यात आला होता. चालू वर्षात भारतात आर्थिक विकासाचा दर ०.२ टक्क्यांवर येण्याची भीती असण्याचा अंदाज मूडीज इन्व्हेस्टर सर्व्हिसने व्यक्त केला होता. तो आज मात्र ऋणात्मक झाला आहे. कोरोना व्हायरसच्या प्रसारामुळे जगभर लॉकडाऊनचा अवलंब करण्यात आला. भारतीय अर्थव्यवस्थेलाही त्याचा फटका बसला. भारताने वेळोवेळी लॉकडाऊनचा अवलंब केल्यामुळे जानेवारी २०२० मध्ये भारताचा आर्थिक विकास दर ३ टक्क्यांपर्यंत खाली आला होता. कोरोनाच्या वाढत्या प्रभावाने व वेळोवेळी लॉकडाऊनचा अवलंब केल्याने तो सद्य स्थितीत उणे २३.६ टक्के इतका ऋणात्मक झाला. भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी ही गंभीर समस्या आहे. आर्थिक विकास दरातील हे गांभीर्य पाहता पुढच्या एक दशकापर्यंत आर्थिक मंदी व अर्थव्यवस्थेचे उत्थान घेणार नाही असे खेदाने म्हणावे लागेल. भारतीय अर्थव्यवस्था भयावह संकटात सापडली असल्याने वर्तमान सरकार कशाप्रकारे या महामारीवर मात करणार हा यक्ष प्रश्न आहे. देशाची अर्थव्यवस्था संकटात सापडली आहे, हे सरकारच्या विसंगत धोरणामुळे, हे मान्य करण्यापेक्षा देशाच्या अर्थमंत्री या संकटाला ब्वेज व ळवक असे संबोधून जणू आपल्या जाबाबदारीवर पांघरून घालण्याचा प्रयत्न करित आहेत, असे म्हटल्यास अतिशयोक्तीपूर्ण होणार नाही.

निष्कर्ष :

१. भारताने जागतिकीकरण स्विकारण्यापूर्वी जागतिकीकरणाला अनुकूल परिस्थिती निर्माण करावयास हवी होती. चीन सरकारने आपल्या अर्थव्यवस्थेला अशाप्रकारे नियंत्रित करूनच जागतिकीकरणाचा स्विकार केला. चीनमध्ये जागतिकीकरण यशस्वी होण्याचे ते प्रमुख कारण ठरले आहे.
२. खाजगीकरणाच्या संकल्पनेखाली निर्गुतवणुकीचे धोरण योग्य रीतीने राबविण्यात येत नाही. अनेक सार्वजनिक मत्ता अल्प दरात विकून भांडवलदारीला अधिकच मजबूत करण्याचा प्रयत्न होत आहे.
३. सार्वजनिक उद्योगधंद्याचे खाजगीकरण केले जात असल्यामुळे सार्वजनिक उद्योगातील नोकरधारकांचे काय? सरकारने याविषयीचे योग्य धोरण आखले नसल्यामुळे बेरोजगारीत पून्हा भर पडत आहे.
- ४) भांडवलशाहीच्या जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत श्रीमंत-गरीब असे दोन वर्ग पडून दारिद्र्या व भुखमरी वाढत आहे.
- ५) जागतिकीकरण स्विकारल्यानंतर २०१६ पर्यंत राष्ट्रीय उत्पन्नाचा दर वाढत जाऊन ६ टक्क्यापर्यंत होणे ही जागतिकीकरणाच्या सफलतेची वाटचाल असली तरी त्यानंतर आर्थिक विकास दरात निरंतर घट होत गेली व जानेवारी २०२० मध्ये ०.२ टक्केपर्यंत कमी झाली. हे वर्तमान सरकारच्या नीती व धोरणांची असफलता दर्शविणारी बाब आहे.
- ६) जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत प्रचंड आर्थिक विषमता निर्माण होऊन बेरोजगारी, दारिद्र्या इत्यादीमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे.
- ७) भारतीय अर्थव्यवस्था मंदीच्या चक्रव्यूहात सांपडली असतांना कोरोना महामारीमुळे अर्थव्यवस्थेतील मंदीची तिब्रता अधिकच वाढत गेली आहे.
- ८) कोरोना महामारीमुळे आर्थिक विकास दर ऋणात्मक होऊन अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक संकटाला आणखी गडद करण्यास कारणीभूत ठरली आहे.
- ९) कोरोना महामारीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी कोरोना बाधित ऋणाच्या तपासनीचे प्रमाण बनविले पाहिजे. दक्षिण कोरियाने याप्रकारचा उपाय करूनच कोरोना समस्येवर मात केली.

समारोप :

संविधानकर्त्यांनी राज्य घटनेमध्ये समाजवादी समाजरचनेचा पुरस्कार केला मात्र जागतिकीकरणामुळे देशात समाजवादी समाजरचनेला विसंगत मुक्त व्यापार व भांडवलशाहीचे प्रारूप स्विकारण्यास बाध्य केले. त्यामुळे भांडवलशाहीतील सर्व दुर्गुण भारतीय अर्थव्यवस्थेत व समाजव्यवस्थेत प्रत्ययास येणे स्वाभाविक आहे. हजारो वर्षांपासून भारतीय समाजव्यवस्थेत असलेली वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था देशाच्या सर्वांगीण विकासाला बाधक ठरली होती. त्यात जागतिकीकरणामुळे अधिकच भर पडली आहे. जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम अनुसूचित जाती-जमाती व इतर मागासवर्गीयांच्या विकासावर तर दिसत आहेतच परंतु भारतीय समाजव्यवस्थेत गरीब-श्रीमंत असे दोन वर्ग निर्माण होऊन आर्थिक विषमताही पराकोटीला पोहचली आहे. दारिद्र्या, बेकारी, प्रचंड वाढत आहे. हे कल्याणकारी राज्यनिर्मितीस विघातक असून समाज स्वास्थ्यासाठी घातक आहे. यास्तव जागतिकीकरणाची दिशा व वाटचाल बदलण्याची गरज आहे. भारतासारख्या विशाल लोकसंख्येच्या देशात रोजगारीची पातळी सतत वाढविण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्राचे अस्तित्व महत्वाचे आहे. रोजगार पातळी वाढविण्यासाठी सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रावर मोठा खर्च करणे आवश्यक आहे. कारण रोजगारीची लवचिकता सार्वजनिक उद्योगधंद्यामध्ये जास्त आहे. सरकारच्या निर्गुतवणुकीच्या धोरणामुळे खाजगी उद्योगधंद्यांना अधिकच चालना मिळत आहे. त्यामुळे रोजगारीचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे. सध्याच्या स्थितीत सार्वजनिक क्षेत्रात रोजगार लवचिकता ऋणात्मक झाली आहे. ही चिंतेची बाब आहे. राजकारण आणि अर्थकारण यात मुलभूत फरक आहे. म्हणून सरकारने राजकीयदृष्ट्या घेतलेले निर्णय ताबडतोब अर्थकारणावर पडत नाही. सरकारने त्यातील समयांतराचा विचार करूनच राजकीय धोरण आखले पाहिजेत परंतु वर्तमान सरकारच्या धोरणात ही बाब लक्षात घेतली जात नाही असे दिसून येते. त्यामुळे सरकारची अर्थव्यवस्थेवरील पकड सैल होत आहे. व आर्थिक विकासाचा दर मंदावत आहे. त्यात कोरोना महामारीने अधिकच भर पडून आर्थिक विकास दर ऋणात्मक झाला आहे. या संकटावर मात करून देशाची

अर्थव्यवस्था कधी मुक्त होणार हे येणारा काळच ठरविणार आहे. त्यासाठी अतिशय कुशल व दक्ष सरकारच भारताला जागतिकीकरणाचे अपयश, मंदीचे दृष्टचक्र व कोरोना महामारीचे संकट यातून सोडवू शकते, असा आशावाद व्यक्त करणे हे परिस्थिती सापेक्ष ठरणार आहे.

संदर्भ सूची :-

- १.कराडे जगन :-‘जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने’ डॉयमण्ड पब्लिकेशनसदाशिव पेठ, पुणे-३०.
- २.गायकवाड मुकुंद :-‘जागतिकीकरण शाप नव्हे वरदान’ कॉन्टीनेटल प्रकाशन,विजय नगर, पुणे-३०.
- ३.जाधव अपेक्षा :-‘भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नियोजन, निराली प्रकाशन, शिवाजी नगर, पुणे.
- ४.दत्त गौरव, महाजन अश्विनी :- ‘भारतीय अर्थव्यवस्था’ एस चन्द अॅण्ड कॅम्पनी प्रा. लि. रामनगर, नई दिल्ली-११००५५
- ५.भागवत अॅण्ड अॅडमिरल :- ‘जागतिकीकरण नविन गुलामगिरी’ समता प्रकाशन, समता सैनिक दल, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उड्डाण पूल-लष्करी बाग, नागपूर-१६
- ६.जिभकाटे, शास्त्री :- स्थूल अर्थशास्त्राचे सिध्दान्त-१ विश्व पब्लिकासर्ज् अॅण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स नागपूर-४४००३२
- ७.म्हारेके राहूल:-अर्थसंवाद त्रैमासिक, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, खंड ४४ अंक १ भारतीय, मृद्रणालय, शाहपुरी, कोल्हापूर-४३१२०४
- ८.साठे मधुसूदन:-‘जागतिक अर्थकारण, नव्या जगाचे अर्थकारण’ डायमण्ड पब्लिकेशन्स पुणे-३०
- ९.साठे मधुसूदन :-‘भारताच्या आर्थिक समस्या भाग-५, आर्थिक सुधारणा आणि वाढ’ डायमण्ड पब्लिकेशन्स, पुणे-३०
- १०.साठे मधुसूदन :-‘जागतिक अर्थकारण : आशियातील अर्थव्यवस्था’ डायमण्ड पब्लिकेशन, सदाशिव पेठ, पुणे-३०
- ११.वावरे अनिलकुमार, :-‘आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र’ एज्युकेशनल पब्लिशर्स घाटगे लालासाहेब अॅण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
- १२.लोकमत ई - पेपर मुंबई १२/०६/२०२०
१३. www.bbc.com.in> 10 mar 2020
१४. www.bbc.com.in> india. 51898279 15 mar 2020.
१५. M. dailyhunt.in> india > marathi> b.... १८ Dec २०१६ नवी दिल्ली : वृत्तसंस्था
१६. www.bbc.com.India. 53975746